

ՄԻ ՕՐ ՍԵՒՈՐԴԵՆՑ ԱԶԽԱՐՀՈՒՄ

Բազմ ունէի ուղեկից լինել Նորին Սրբութիւն ամենայն Հայոց դերերջանիկ Հայրապետին Թիֆլիսից Ալէքսանդրապօլս Վեհ. Հայրիկը հաճեցաւ եբեր օրի չափ մնալ Սանահնի հռչակաւոր վանքում՝ սրբութիւններն երկրպագելու և այդ հինաւուրց տաճարի վերանորոգութեան համար նախապատրաստական կարգադրութիւններ անելու: Այդ նպատակով Վեհին ուղեկցում էին իշխ. Պարոյր Երկ. Արղութեանց, որպէս Սանահնի կալուածատէր, ճարտ. Ն. Գրիգորեանց, շինութեանց վարպետ ուստա Թաթոս, որի ձեռքով կատարել է Վեհն էջմիածնում կառուցած բոլոր շինութիւնները և վերջապէս նկարիչ և լուսանկար:

Օդտուելով ազատ ժամանակից և Վեհից ստանալով պատշաճաւոր հրաման՝ որոշեցի մի փոքրիկ ուղևորութիւն կատարել Սևորդեաց հուշակաւոր ձորերը, մինչև որ մի այլ անգամ հարկ եղած պատրաստութիւններով միջոց կունենամ գննել այդ և դրացի երկիրները, որոնց սովոր են «մոռացուած աշխարհ» անսւանել՝ շատ կողմերից մեզ անծանօթ լինելու պատճառով: Դորանից էլ յարմար միջոց քիչ կը պատահէր. Մեծ Հիւրի պատճառով այդտեղ էին ժողովուած Լօռուայ գրեթէ բոլոր քահանաները, որոնք միակ ուղեցոյցները կարող են լինել ուսումնասիրական նպատակով կատարած որևէ ուղեգնացութեան ժամանակ: Ինձ ուղեկցելու հաճութիւն ցոյց տուին պ. Գրիգորեանը, Հաղբատի վանահայր արժ. Գեղամ վարդապետը և Քարինջ ու Մարց գիւղերի ծխատէրները:

Իսկապէս իմ նպատակն է դիտել Հայոց այն բազմաթիւ հուշակաւոր ձորերը, որոնցից մէկում

„մեծ վարդապետն Վանահան՝ իւրօրջ աշխատութեամբ փորեալ էր քարայրոս ՚ի կատարս բարձրագոյն բարի միոյ, որ կայ հանդէպ գեղջն՝ որ Լսրուան կաշի, ՚ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ քերդի... Ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասեր էր յայրն այն...“ (Սիրակոս Գանձ. իբ.). կամ ուր „եշխանն Շահբնշահ առեալ գէինն իւր և զմանկունան՝ ել գաղտագողի ՚ի ձորն անդ...“ (մերձ քաղաքին Լօռոս) և ամրացաւ յայրս ուրեք “ նոյն իդ.)

Եւ որոնք վերջապէս յայտնի են պատմական ժամանակներից իբրև թափստեան տեղի բռնութեան ու հալածանաց հնթակայ հայ իշխանների ու ժողովրդի և պահեստ հայ գրականութեան աւանդ թանկագին գրչագիրների, մեր

բաղմատանց եկեղեցու սրբազան սպասների և անօթների։ Այդ այրերի թիւը շատ շատ է, աւելի քան Ռ. Երզրնկեանի Տեղագրութեան մէջ յիշուածները։ Ես որոշեցի առ այժմ դիտել Սանահնի արևելեան ձորի գլխի քարայրը և Հաղբատի արևմտեան կողմը Կայեան բերդի հանդէպ գտնուող Գարնի-էր և Ջառնի էր (այր) կոչուածները։

Նախ գնացի տեսնելու Սանահնի մօտի այրերը. անդրնդախոր մի ձորի մէջ միմեանց դէմ առ դէմ երկու այրեր երևեցան. ձախակողմեանն աւելի դիւրամատչելի։

— Ըզտեղ ես կանրամ մտնի, պատասխանեց իմ հարցին մօտակայքում արածացնող մի հովուիկ. էլ եմ մտէ, մէջը հին ու մին բաներ կար, հանինք, կապերտ, հին փալասնի։

Այդ այրը իմ հաշուին չէր գալ ուրեմն, դա զընուած էր արդէն և եթէ մէջը բան կար՝ հանուած։

Ձորն ի վայր գրեթէ սահելով և ոլոր մոլոր շաւղներով հաղիւ հասայ հանդիպակաց քարայրի գլխի տափարակին, որտեղից վայր նայելն իսկ զարհուրելի էր. ծերպի գլխից մինչև ձորի յատակը կլինէր աւելի քան 70 արշին, սակայն ինչ որ սոսկալին էր՝ այդ նորա ուղղահայեաց գրութիւնն էր։ Այրին կարելի էր հասնել միմիայն կախ ընկնելով պարանից. վերադարձայ վանքը հաստատ մտադրուած հետս վերցնել պարան և մի սըրտոտ մարդ այդ նպատակի համար։

Մինչ ես սորան նորան թախանձում էի մի երկու կտոր հաստ պարան գտնել Գեղամ հայր ուրբն իր զուարճախօսութիւններով ծաղրում էր իմ շփոթուած դէս ու դէն ընկնելը։

Վերջապէս գտնուեցաւ մի ըստ երևութիւն բազասիրտ երիտասարդ, որ երկու կտոր ձիու նոխտի պարանը ձեռքին, որով ես մի ուլ շէի ցած կախի այդքան բարձրութիւնից, գսուաց։

— Գալիս եմ գալիս, դէ գնանք, խէր Աստուած։

Երեկոյեան 5 ժամն էր, որ այդպիսի հաստատունն (°) գէնքերով բռնաւորուած քայլերս ուղղեցինք դէպ 'ի քարայրը, ուր և հասանք կէս ժամից յետոյ։

Մեր հերոս երիտասարդը բլրի գլխից ցած նայեց թէ չէ՝ լեղին րիչ մնաց պատուէր. նորա բաղդից մի շուռալի անձրև տեղաց և հերոսս գլուխն ազատեց փորձանքից. և ճշմարիտ, միթէ խելքը գլխին մարդ յանձն

կառնէր իր անձը հնթարկել այդ տեսակ վտանգի:

— Տղէք, հէյ, ձեզ եմ ասում, ծիծաղից թուլացած ձայնում էր պարանոցների վերայ պարկած վարդապետը հեռուում կանգնող երկու գիւղական հանդիսատեսներին, մաշինին ասէք եդ շուռ դայ, կարմնջի մօտը կաղնի, սպրանք ունինք դի զելու, շուտ արա, հա:

— Դէ, լաւ, որ այդպէս է, զնանք Հախպատ, ասաց ճարտարապետը:

— Գնանք, զնանք...

Նոտեցանք ձիաները, ճշմարիտն ասելով ինձ նստացրին ձիու վերայ և անձրևին յաջորդող զով եղանակին բռնեցինք Հաղբատի ճամբան:

Ճանապարհը անտանելի էր, լեռնուտ, մացառուտ, ձորեր ու բլուրներ, հա ձի նստիր, հա վեր արի, տանջուելով ու քրտնելով հազիւ հասանք հանդիպակաց սարալանջը, ուր կարծես արքայական փառքով բաղմած է Հաղբատի սքանչելակերտ վանքը յարակից կերտուածներով:

24 տարի առաջ էի տեսել այդ վանքը, ուր առաջին անգամ ուխտել էի նուիրել իմ անձը Ստուծոյ սպասահարկութեան գործին և այդ պատմավայրումն էի արժանացել դպրութեան աստիճանի շնորհին. այն օրից մինչև այժմ — 24 երկար տարիների ընթացքում մի բար չէր աւելացած, մի ճեղք չէր կանուած, մի նշոյլ չկար բարեփոխութեան, միակ փոփոխութիւնը որ արժանայիշատակ Յովսէփ վ. Խարազեանի դպրոցը փակուած էր, այն չքնադակերտ զանգակատանը, որ եթէ չենք սխալուում, միակ գլխաւոր ներկայացուցիչն է Հայկական ճարտարապետութեան, մի քանինոր փլուածքներ էին աւելացել, շատ դամբանների արձանագրութիւններ եղծուել կամ մամուլ պատել... Խոստացաւ մեզ արժ. Հ. Գեղամը մօտիկ ապագայում վանքի վերանորոգութեան նկատմամբ կարևոր հոգացողութիւն անել և մի բարի յիշատակ թողնել իւր ետևից:

Երկրպագեցինք Հաղբատայ սքանչելագործ ու Նշանին, երկրպագեցինք այդ սրբավայրում հանգչող հայ թագաւորների, նշանաւոր իշխանների շիրիմներին, հայ եկեղեցու պայծառ աստղեր Յովհաննէս սարկ. գիտնական վարդապետի (որի շիրմի տեղն անորոշ է. տես «Գիրակոս պատմ.»), Յովհաննէս Ծործորեցի Պուզ վարդապետի գե-

րեզմանին և այլոց և չ. վանահօր հիւրատիրութիւնը վայելելուց յետոյ՝ դուրս եկանք գործի:

Գիշերուանից խոստացել էր մի երկտասարդ ուղեկցել մեզ և մտնել ցանկացածս այրերը: Առաւօտեան սիրտս տրոփում էր մինչև որ կհամոզուէի թէ իրօք այրերը մի արժէք, մի պատմական նշանակութիւն ունին մեզ համար թէ ոչ, թէպէտ գիտէի արդէն որ դոցանից մէկից 1873 թ. պ. Ա. Երկցեանը հանել էր քանի մի քարացած ձեռագրեր. բայց իմ յոյսս մեծ էր, թէ շատ այրեր դեռ բոլորովին ուսումնասիրուած չլինելով՝ դուցէ դեռ շատ գանձեր են պարունակում մեր խղճուկ պատմական գրականութեան համար. և իրաւունք էլ ունէի կարծել, որովհետև Լօռուայ մի քահանայ յայտնել էր ինձ թէ իրանց գիւղից վեր մի մեծ և անմատչելի ժայռում մի այր կայ, որտեղից մեծ քամու ժամանակ հայերէն ձեռագիր թղթի կտորներ են դուրս թռչում:

Բայց եկ տես սր, Ալիխանը չեկաւ. երեկ, ասում է, ձիուց վայր է ընկել և մի աչքը խարաք արել:

— Հայր սուրբ, մի ճար արա, աղաչեցի ես. մարդ գտի:

— Եղբայր, էն մի հատ հմուտ քարագնա սր կայ Ալիխանն է, էլ էս սարերում ու ծմակներում տեղ չէ թողել, էնքան մեղուի փեթակ ա գտել ժայռերում սր...

— Գէ ոնց որ լինի, պէտք է նորան բերես:

Կէս ժամ շանցած չ. Գեղամա առաջն արած Ալիխանին, մի աչքը կապած թաշկինակով, երկու ուրիշ գիւղացուն և երկու պարանի կտոր ձեռքին մօտ 40 արշին երկայնութեամբ (Ստուած պարան համարէր) կանգնեցին մեր առաջ:

— Օ՛հօ, էս էլ քեզ Ալիխանը, պրծանք, դէ ել գնանք:

Ուրախութեանս չափ չկար 'ի հարկէ, իսկ հայր սուրբիս դուարձախօսութեան ևս առաւել:

— Է՛յ, կանդուխտօր, կանգնի, մաշինին ասա կանգնի, էս ա բեռը պտի շալակներ:

^{1/4} ժամուայ ճանապարհ էր մինչև քարապուխը. պարապ շմնալու համար սկսուեց մեր մէջ մի փոքր զրոյց:

— Տղայ, ասացի ես մի գիւղականին. ինչո՞ւ է ձեր գիւղը Հախպատ կոչում, գիտես:

— Բա, տէր հայր, Սանահնի վանքը վարպետն որ շինեց պրծաւ, 5 տարի ետքն էլ ուղարկուեց Հախպատայ վանքը շինելու. վարպետը որ եկել է՝ տեղը շատ է

հաւանել ու ասել է. — ան դրուստ որ «Հախ-պատ»:

Ի հարկէ անհաւանական մի աւանդութիւն, որովհետեւ կարծում ենք, որ Մանահին և Հախպատ անունները վանքերի շինութիւնից — Թ. դարից շատ առաջ էլ գոյութիւն պիտի ունենային:

— Ըտէնց չի. տէր հայր, առարկեց միւսը. «Յառաջադէմ» ում (գիւղի փոքր մատուռը) ուզել են վանք շինել, եկել տեսել են հմիկուայ վանքի տեղը, որ աղունիք կտուցով մանր քարերով պարիսպ են քաշել, ասել են ահա «Հախ պատ»:

Այս էլ անյաջող բացատրութիւն էր: Բայց մենք արդէն հասել էինք քարագլուխը:

Ուր մոլոր հազիւ մի մարդու անցնելու շաւղով ժայռի վերայից սկսանք իջնել Զրէկաձորը. ներքեւ ձոր, անյատակ ձոր, եթէ ոտքի մէկը սայթաքէր կամ աչքը վրիպէր, անդունդն էինք ամենքս էլ. այդ շաւիղն էլ սակայն վերջ ունեցաւ. էլ ճանապարհ չկար և այդ վայրը ուղղակի ցած էր նայում մի քարայրի, ճիշտն ասած մի ծակի, որի ուղղութեամբ աջ կողմը մօտ 10 արշին հեռու բերդի նման մի պստիկ բան էր երևում. Երկու երկտասարդները մնացին այնտեղ, — իսկ մենք յետ դարձանք նոյն շաւղով և ուրիշ ճանապարհով իջանք ձորը ճիշտ քարայրի տակ:

Այդտեղ ձորում ժայռի մէջ դուրս փորուած մի ընդարձակ այր կայ, որ կոչւում է Զառնի-էր, այր, երկու բաժանմունքով, փոքրն ըստ աւանդութեան կանանց համար. այդ այրը կանուց են հախաւտի իշխան Զարէհից է շինուած պատերազմի ժամանակ պաշտպանուելու, որի մէջ կարող են տեղաւորուել մօտ 500 հոգի, և ուր քարափից քարակ հոսանքով իջնում է պատուական ջուր:

Այրի և այն փոքրիկ տափարակի ճիշտ մէջ տեղը, ուր թողինք մենք 2 դիւղացւոց, գտնուում է բերդակը, որ Պարնի-էր է կոչւում, որովհետեւ ինքը իշխանն իւր ընտանիքով այդտեղ է եղել ապրելիս և 10 — 12 արշին հեռու «Ծակ-քար»-ը, շտեմարան նորագանձուց և հարստութեան:

Վերնից 2 տղայք պարանը ցած թողին մինչև բերդակը, իսկ ներքևից Ալիխանը այծի նման մագլցելով հասաւ բերդակին և բարձրացաւ պարսպի գլուխը, պարանը կապեց մէջքից և սկսաւ ինչպէս մողէս սահել դէպի Ծակ-քարը. նա ահից երեսս շուռ տուի, որ շտեմանմ նորա ընկ.

ներ, որ անխուսափելի էր թուում ինձ. իսկ ուղեկիցներս ծիծաղելով սիրտ էին տալիս ներքևից:

— Գեցցես, կեցցես, աղաղակ բարձին ընկերներս և ես դառնալով տեսայ Ալիխանի յանկարծակի ներս թռչելը Ծակ քարի բերնից:

Գարձես մի ծանր քար վայր ընկաւ մէջքիցս:

Վերսկսեց չ. Գեղամն իւր կատակները մինչև որ մի կէս ժամից յետ մի թրմփոց լսուեց. վրայ ընկանք ընկած իրին և տեսանք, որ Ալիխանի տրխի ծուպով կապած թղթերի մի կոյտ է, — մագաղաթէ ամեն տեսակ և թըղթէ հնազոյն ժամանակի գրչագիրների բազմաթիւ կտորներ, խոշոր, խոշոր կազմի կաշիներ, գրչագիրների պատկերների կտորտանք և այլն: Իմ ուրախութեանը չափ չկար. մի կէս ժամից յետոյ երկրորդ թրմփոցը եղաւ. դարձեալ տրխի ծուպով կապած գրչագրերի հատուածներ: Տրխանների ծուպերը սպառուել էին, այդ պատճառով երրորդ թրմփոցը արդէն Ալիխանի գուլպայով ընդունեցինք:

Շայր ուրբս ձայնը ցածրացրել էր: Ալիխանը իջաւ և ծոցից ծանր ու բարակ հանեց մագաղաթէ մի տետր, որ իբրև աւելի թանկագին բան՝ պահել էր ինձ համար որպէս «սիւրպրիզ» վարձատրութիւն ընդունելու ժամանակ:

Ալիխանը պատմում էր, որ այրը շատ մեծ է, մինչև ծնկները գրեթէ աւագ, այս ամենը համեմէ աւագից փայտի կտորով քշփորելով, ուստի ասում էր պէտք է հետը գործիքներ ունենալ, որ աւագի միջից ջոկենք գրչագրի կտորները կամ գուցէ հէնց ամբողջ գրքեր:

Ես հասել էի իմ նպատակիս. այրում ոչ միայն բարացած անընթեռնի, գրչագիրներ կան, այլ և ողջընթեռնի, որովհետև իմ ստացածս, որ մի մեծ թաշկինակ լիքն էր, պարունակում է երկու տեսակից էլ, այն է՝ ինչպէս քարացած ձեռագիրների կտորներ, այնպէս էլ նոր քարացող, փթող, նոյն իսկ փթած, այլև մարուր՝ կարծես այսօրուայ նոր գրած մագաղաթի և թղթի վերայ, ամենահին երկաթագրերից մինչև թղթեայ բոլորգիր գրչագիրները:

Որովհետև այսօրբս ես կատարելու եմ մի նոր ուղեւորութիւն հնութեանց այդ աշխարհում, ուստի և ձեռք բերածս նիւթերի մասին յաջորդ անգամ:

ԳԻԿՑ Ա. ՔԱՆ. ԱԶԱՆԵԱՆԾ